

НЕОЛОГИЗМДЕРДИН СЫРТКЫ БУЛАКТЫН ЭСЕБИНЕН ПАЙДА БОЛУШУ

Сырткы булактын эсебинен кыргыз тилинде абдан көп неологизмдер пайда болууда. Сырткы булактын эсебинен неологизмдердин пайда болушун дагы экиге бөлүп көрсөтүүгө болот:

- а) орус тилинен жана орус тили аркылуу башка тилдерден кирген неологизмдер;
- б) тектеш тилдерден жана алар аркылуу башка тилдерден кирген неологизмдер.

Кыргыз тилинин неологизмдеринин пайда болушунда, мурдагы Совет бийлигинин мезгилиндей эле, азыркы учурда да орус тилинен жана орус тили аркылуу башка тилдерден кирген сөздөр басымдуулук кылууда. Совет бийлигинин алгачкы мезгилдеринде неологизм болуп эсептелген колхоз, совхоз, бригада, звено, партия, коммунист, комсомол сыяктуу сөздөр бүгүнкү күндө дыйкан чарба менеджер, брокер, коммерсант, рынок, маркетинг, инвестиция, инвестор деген жаңы сөздөр, башкача айтканда, неологизмдер менен алмаштырылып, эч кандай жаңы катары саналбайт. Анткени социалдык коом кыйрап, кыргыз коому башка КМШ өлкөлөрү менен бирге саясий, экономикалык жана маданий жактан жаңылануу, рынок экономикасына өтүү жолунда тургандыгы белгилүү.

Жаңы коомдук экономикалык фактор-лор кыргыз адабий тилинин лексикасына жаңы сөздөрдүн өзүнчө катмарын алып келди. Мисалы, бизнес, бизнесмен, менеджмент, маркетинг, рынок, банкрот, коммерсант, акционер ж.б.

Рынок экономикасы. Товар алма-шуу, сатуу чөйрөсү.

М: Бул айыл жеринде *рынокко* кирүүдө социалдык адилеттүүлүктүн принцибин сактоо жана айылдыктарга бирдей старттык шарт түзүп берүү максатын көздөйт (А., 1993.18.03); Дүйнөлүк *рынокко* карата баа өзгөрүлүп жатат (Кыргыз Туусу, 2005, № 78)

Менеджмент экономикасы. Рынок шартында өндүрүштүн натыйжа-луулугун жогорулатуу үчүн иштелип чыккан башкаруу принциптерин жана формаларынын жыйындысы.

М: *Менеджмент, маркетинг* боюнча теориялардан тышкары ишкер оюндар өткөрүлөт (МГ, 1992.17.01); *Маркетинг* жана *менеджмент* борбору (Агым, 2005).

Маркетинг экономикасы. Рынок шартында ишканалардын өндүрүш-түк, соода-сатык иштерин илимий негизде уюштуруунун жана башкаруу-нун системасы.

М: Былтыр келип, *маркетинг* боюнча сабак берип кеттим эле (А. 1994.17.12); *Маркетинг* бөлүмү улам жаңы ойлоп табуучулук сунуштарды өндүрүшкө киргизүүдө (Эркинтоо, 2002.20.02).

Бизнес экономикасы. Киреше, пайда алып келүүчү экономикалык, соода ж.б. ишкердик иш-аракет.

М: Менин угушума караганда, далай эле өлкөлөрдө кыргыздар *бизнес* жасоо менен аракеттенишет экен (КТ, 1992. 30.08); Чындыгында эле үй шартында деле *бизнес* ишин жүргүзүү болот (Кутбилим, 28.02.02)

Бизнесмен экономикасы. Бизнес менен шугулданган адам.

М: Биздин семинардын максаты – сиздердин өлкөдөгү үйрөнчүк *бизнес-мендер* менен билимбизди, тажрыйбабызды бөлүшүү болуп саналат (ӨС, 1992); *Бизнесмендер* ар кандай багыттагы маселелерди премьер менен ачык талкуулоо мүмкүнчүлүгүн алышы үчүн жолугушуу мурда даярдалган күн тартибисиз, формалдуу эмес кырдаалда өтөт (Кыргыз Туусу, 1997).

Коммерсант экономикасы. Жеке соода жүргүзгөн адам.

М: *Коммерсанттар*, кайра иштетүү-чүлөр – унга айлантып, нан жасап сатуучулар (Кутбилим, 01.01.2005);

Бул жарыктык *компьютердин* өзү эле,

Айткандары олуянын сөзү эле (Ү.Асаналиев).

Банкрот экономикасы. Бизнестин жоготууга учурашы.

М: Ишибизден кенедей кемчилик кетирсек, *банкрот* болууга эшик ачкан болобуз (Ысык. каб., 14.12.2001); Мындан мамлекеттик ишкана *банкрот* болууга жетип калууга жана жакын арадагы убакта приватташтырылууга тийиш (Кутбилим, 27.04.01).

Орус тилинен жана орус тили аркылуу башка тилдерден кирген неологизмдер коомдук турмуштун бардык тармактарына: саясатка, экономикага, маданиятка, илимге, техникага ж.б. чөйрөлөргө бүт таралууда. М: *премьер-министр, президенти, вице-премьер министр, саммит, акция, брокер, имидж, боевик, триллер, шоу-концерт, сериал, кикбоксинг, волонтер, губернатор, бойкот, пикет, спикер, тест, фермер, ваучер, инвестор, колледж, лицей, лицензия, магистр, сотовый телефон, рэкет, интернет, ипотека, реформа, кафе ж.б.*

Президент – Мамлекет башчысы.

М: *Президент* калкына ант берди (Кутбилим, 16.08.05); Ошентип элүү добуш менен мыйзам өтүп, *президенти* кол коюусуна жөнөтүлдү (КТ, 29.11.03)

Экс-президент – мурда мамлекет башчысы болгон адам.

М: Республиканын мурдагы бардык президенттери *экс-президент* деген наамга ээ боло алат (Ысык. каб., 2003, № 4); Устатынан шакирти өтөт деген сөз өлкөбүздүн *экс-президенти* А.Акаев менен *экс-премьер* министри Танаевге таамай айтылгандай (Эркинтоо, 7.07.2004).

Премьер-министр. Өкмөт башчысы.

М: Болуп жаткан рейтингде *премьер-министр* Куловдун орду өтө жогорку баскычтардын бирин ээledi (К.Руху, 25.09.05); Жаңы *премьер-министр* өзүм билемдиктен алыс болуш керек (Эркинтоо, 1999.27.01).

Вице-премьер-министр. Өкмөт башчысынын орун басары.

М: Кыргыз Республикасынын *вице-премьер-министри* Б.И.Силаев катышууда (Ысык. каб., 1999.19.03); Биздин бекитилиген үч *вице-премьер-министр* саясий маселелери боюнча саясий-координациялык милдет атка-рып, аткаруу бийлиги анчейин бекемделбей калып жаткансыйт (А., 1992.11.06).

Парламент.

М: Эркинтоонун ээси - *парламент* дешти (КТ., 29.11.2005); Президент өкмөт *парламенттин* эле көзүн карап отурушу керекпи? (21.10.2005); Кайрылуу президенттерге, *парламент-терге* жиберилмекчи (Эркинтоо, 1993.31.09).

Саммит.

М: Уюмдун кезектеги *саммити* келерки жылы Астанада өткөрүлөт (КТ., 22.08.2004); Шанхай кызматташтык уюмунун кезектеги *саммити* кечээ Ташкенте өз ишин баштады (ЗК, 18.06.2003).

Фермер. Айыл чарбасындагы ишкер, айыл чарба ишканаларынын ээси.

М: ... азыр айыл чарба реформасынын демилгелери акимдер эмес, *фермерлер* өздөрү болуп калды (ЗК, 1995.10.11); *Фермер* мурдагы совхоздун базын менчикке алып, ал жерде өзүнүн малын

жайы-кышы дебей чыгашасыз асыроодо (Ысык. каб., 29.04.03).

Фермердик чарба. Өздүк же ижарага алынган жерде иштөөчү ишкердик тибиндеги жекече айыл чарба ишканасы.

М: И.Бөрүбаевдин **фермердик чарбасы** өз убактында иштеп жатат, ал эми жаңыча иштөөнүн натыйжалары көрүнүп турат (КТ., 1992.18.04); Таза суу боюнча **фермердик чарбаларды** жакшыртуу боюнча көп тармактуу иштерди иштеп жатабыз деди (КТ., 2005, № 67).

Лицензия. 1. Кандайдыр бир чарбалык же билим берүү иш-аракеттерди жүргүзүүгө мамлекеттик органдардан берилген уруксат. 2. Тышкы соода иштерине көзөмөлдү жүзөгө ашыруу үчүн экспорттук же импорттук товарларга мамлекеттик органдардан берилген уруксат.

М: Мына ушул аттестациялоодон өткөндөн кийин гана **лицензия** берилет, башкача айтканда, алар балдарды окутууга толук укук алышат (ЗК, 1995).

б). Тектеш тилдерден жана алар аркылуу башка тилдерден кирген неологизмдер. Кыргыз элинин көз карандысыз эркин мамлекетинин түзүлүшү улуттук өз алдынчалыгынын өөрчүшү түрк тилдүү элдер менен тике катнаш, байланыш жасоосуна толук шарт түздү. Ошонун негизинде кыргыз тилине кийинки эле жылдары тектеш тилдерден (көбүнчө иран, араб тилдеринен) бир кыйла жаңы сөздөр келип кирди. Атап айтсак, казак тилинен ардагер (ветеран), аялдама (остановка), балмуздак (мороженое), эгемендик (суверенитет), эгемен (суверен), гумжардам, мунай, мунайзат (нефть), теңге; түрк тилинен - башбакан (премьер-министр), учак (самолет), пайыз (процент); өзбек тилинен - минбар (кафедра), расмий (официалдуу), рух, рухий (дух, духовный), ахлак (этика), амалият (практикалык), назарий (теориялык), азем (церемония), азнаама (некролог), айкел (статуя), амалият (практика), бедизчи (скульптор), бейне (образ), вазир (министр), гүлбак (бульвар), зыялы (интеллигент), илхам, ишнаама (стаж), кайнатма (варенье), кесипкер (профессионал), исламиат, каана (кабинет), кабардама (инфор-мация), маала (квартал), нурпенде, оодан (район), секи (сахна), теледидар (телевидение), увазирлик (министрлик), шартнаама (келишим), шырбаян (репортаж) ж.б.

Пайыз (процент). Бирдик иретинде алына турган сандын жүздөн бир бөлүгү.

М: Пенсиянын базалык бөлүгүнүн көлөмү 16 **пайызга** көтөрүлөт жана 250 сомго жетет (Кыргыз руху, 11.02.2005); Жашылча 21 **пайызга** жогорулаган (ЗК, 2005).

Расмий (официалдуу). Өкмөттүк же кызматтык денгээлге байланыштуу, ага таандык.

М: 25-27-апрель күндөрү Кыргыз-станга Ачык коом институттар тармагын негиздөөчү, филантроп, финансист Жорж Сорос **расмий** иш сапар менен келет (ЗК, 18.06.2006); тышкы иштер министри Аскар Айтматов **расмий** иш сапар менен бул айдын соңунда Афганистанга бармакчы (ЗК, 20.02.2002).

Учак (самолет). Аба аркылуу жүк жана жүргүнчү ташый турган унаа, транспорт.

М: Бишкектен **учакта** расмий адамдар да маалымда учуп келишти (ЗК, 1995); Бул жаңы система учактын жерге конуу учурунда атайын цифралык башкаруунун натыйжасында ишке ашат (ЗК, 6.10.2006).

Азем (церемония). Кандайдыр бир нерсеге – чоң окуяга, расмий маа-ракелик ж.б. кырдаалдарга байла-ныштуу кабылдануучу, белгилүү тартипте өткөрүлүүчү салтанаттуу каада, жөрөлгө, салт.

М: ... Россия Федерациясынын жана Кыргыз Республикасынын ортосунда достук, кызматташтык жана өз ара жардамдашуу жөнүндө келишимге кол коюунун салтанаттуу **аземи** болду (ОЖ., 1992.16.06); Бул багытта бизге маалымат берген аэропорттун жетекчилиги сыйлыкты тапшыруу аземи үстүбүздөгү жылдын 29-февралында Франкфуртта өтөөрүн билдиришти (ЗК, 20.02.2004).

Мунай (нефть). Отун катары күйүүчү жана бензин, керосин ж.б. өнүмдөр алына турган май сыяктуу суюк минералдык зат.

М: Ал эле эмес, азыркы мезгилде жердин *мунайын*, газын, көмүрүн ж.б. толуп жаткан байлыктарын казып алып жатып, жер көндөйлөнүп бүттү (БШ., 1991.09.09); Учурда *мунай* заттарынын баасы өткөн айларга салыштырмалуу арзандаса да, күйүүчү майдын арзандашы мүмкүн (ЗК, 10.11.2006).

Шырбаян (репортаж). Басма сөз беттеринде радиодо, телекөрсө-түүлөрдө берилүүчү күндөлүк жаңылыктар тууралуу кабар.

М: АКШдагы дүйнөлүк биринчи-ликтин акыркы оюндары жөнүндөгү *шырбаянды* гезитибиздин кийинки сандарынан окуйсуздар (ОЖ., 1994. 19.07); Семинарда *шырбаян* (ОЖ., 1992.08.09).

Шартнаама (келишим, договор). Өз ара милдеттер белгиленген жазуу жүзүндөгү келишим жана ал келишим, шартнаама жазылган кагаз.

М: Меморандум коомдук *шартнаама* – келишим мүнөзүнө ээ экендигин жогоруда айтып кеттик (КТ 94.27.05); Өкмөттүк деңгээлде Анкара – Алматы, Алматы – Анкара аба көпүрөсүн ачуу жөнүндө *шартнаамага* кол коюлду (БШ., 91.03.01).

Увазирлик (министрлик). Мамле-кеттик башкаруунун айрым тармагын тейлөөчү борбордук мамлекеттик мекеме.

М: Андан бери элге билим берүү *увазирлигинин* ПМКсы оңдомуш этет, бирок бир дагы жолу аягына чейин чыккан жок (КТ, 92.26.12)

Теледидар (телевидение, теле берүү). Электромагниттик толкун аркылуу алыстагы бейнени көрсөтүү амалы.

М: Төңкөрүшчүл төбөлдөр бийликти алып – алалек жатып, борбордук *теледидардын* «Мезгил» программасы азан чакырып койгон Кыргызстан атыбызды Киргизская ССР деп, кайра калыбына кайтарышка ашыгышты (КМ., 91.29.08).

Вазир (министр). Министрликти башкаруучу өкмөт мүчөсү.

М: Ельцин дайындаган ички иштер *вазири* Ваха Ибрагимов РСФСРдин президентинин жарлыгын аткаруудан баш тартат (КР., 1992.29.01).

Гүлбак (гүлбар). Шаар көчөлөрүнүн ортосунан өткөн бак–дарактуу кең көчө, аллея.

М: «МГ» редакциясы Дзержинский *гүлбагы* менен Москва көчөсүнүн кесилишиндеги Кыргыз ПИИнин эки кабат имаратында батирчи (МГ 91.20.02).

Минбар (кафедра).

М: Программанын түзүүчүсү катары мен муну биринчи мерте бийик *минбардан* угуп оңтойсуз болдум (Асаба 1.01.98).

Зыялы (интеллигент, интеллигенция). 1. Илимдин, техниканын жана маданияттын ар түрдүү тармактары боюнча атайын билими бар акыл эмгегин кесип кылган коомдун социалдык катмары. 2. Зыялы катмарын таандык адам.

М: Кыргыз *зыялыларынын* өзүнчө бир катмары сизден таалим-тарбия алды окшойт (ЭТ., 92, №1); Тилди тил кыла турган улуттук *зыялылар* (интел-лигенция) биздин өлкөдө негизинен орус тилинин таасиринде калыптанып, билим, илим алып, ошол тилдин мыйзамдарына ылайыктап ой жүгүртүшөт (ЗК., 5.05.2000).

Илхом. (кандайдыр бир ишти көбүнчө чыгармачылык) аткаруу процессиндеги эргиген абал.

М: *Илхомум* келип ыр жазганга кириштим (оозеки);

«Манасты» окуп, ыр жазуудан айбыгам,

Илхомумдан тайгылам. (Т.Б.)

Рухий /руханий/ рухтук (духовный) ички дүйнөгө, жан дүйнөгө таандык.

М: Азыркы күндө Брюс Ли Фан-клубдары анын *рухун* жашартууга аракет кылууда (ЗК., 10.11.2005); Азыр адамга тыйуу салынып келген ишеним, үмүт маселелерин да кайрадан баштап түшүнүүгө жол берилгендиги адамдын *руханий* дүйнөсүнө тийиштүүнүн баарына кайрылууга мүмкүнчүлүк берилгени реалдуулуктун дүйнөсүнүн өркүндөөсүнө өбөлгө түзгөнсүйт (КР., 93.27.01).

Секи (сахна). Театрдагы оюн-зоок, спектакль көргөзүүчү орун.

М: Кийинки кездерде театр өнөр *секисинде* бабабыз Манас турмушунан алынган чыгармалар ийгилик менен коюлуп келе жатат (КР., 93.17.03).

Адабияттар

1. Акматов Т., Давлетов С., Сартбаев К. Тил илимине киришүү. - Ф., 1980.
 2. Жалилов А. Кыргыз тилиндеги жаңы сөздөрдүн сөздүгү. - Ош, 1998.
 3. Кадыркулов К.Ш. Казіргі казак тіліндегі жаңа сөздер менен жаңа сөз колданыстар. ФФК. Авторефераты. - Алматы, 1995.
 4. Мамытов Ж. Азыркы кыргыз тили. - Бишкек, 1999.
- Мамытов Ж. Неологизмы киргиз-ского языка советской эпохи (авторефе-рат канд.дисс.). - Ф., 1966.